

A Comparative Study on *Chahar Maghaleh* and other Biographies of the Ninth Century AH

Mohammad Ranaei*

Zahra Ekhtiari**

Abstract

Chahar Maghaleh or *Majmaol Navader* contains anecdotes, some of which are not found in any former sources. After *Chahar Maghaleh*, many books have mentioned anecdotes. Each text is somehow related to the texts before and after it in terms of whether the connection is direct or indirect, conscious or unconscious, and limited or unlimited. Understanding such connections helps us to better understand the text through its sources. 'Dialogue and intertextuality' is a theory examining the relationship between texts and works before and after them. Dialogue deals with the relationship between all systems of language, writing, image, etc., according to the social nature of human beings. Man's interest in history and the experience of the past for a better life is based on the intertextual characteristic. The present study examines the memoirs of the ninth century AH to determine the relationship among six biographies and *Chahar Maghaleh*. For this purpose, first, six ninth-century AH biographies were examined. The related memoirs were *Majmal Fassihi*, *Tazkereh al-Shoara*, *Baharestan*, and *Roza al-Safa*. Then the commonalities between them and *Chahar Maghaleh* in the fields of vocabulary/words, phrases or sentences, events, time, and places were examined. Among the ninth-century memoirs, four were related to *Chahar Maghaleh* in the areas under discussion, especially events.

Introduction

In the dialogue framework, a text is treated beyond a closed and independent system in connection with other texts (Yalmeha & Rajabi, 2015). This association is formed in varied structural and content areas. Rifater (as cited in Ismaili, 2015) argues that most semiotic structures inevitably lead to other texts. These signs can be words, phrases, sentences, themes, and even narrative forms and elements.

The present study aims to investigate *Chahar Maghaleh* as a pre-text and other biographies of the ninth century AH as a post-text according to the theory of 'Dialogue and Transtextuality' in order to shed light on their associations without attempting to demonstrate whether these biographies are directly used in *Chahar Maghaleh*. The three questions addressed in this study are: 1) Is there a connection between the ninth-century biographies and the *Chahar Maghaleh*?; 2) If the answer to the first question is positive, which biographies are related to *Chahar Maghaleh*? 3) Could the relationship between the ninth-century biographies and *Chahar Maghaleh* according to the theory of 'Dialogue and Transtextuality'?

Materials and Methods

Golchin Maani in *the history of Persian biographies* has listed 529 Persian biographies composed between the sixth and fourteenth centuries AH. Of these works, six biographies were written in the ninth century, including *Baharestan* (Abdul Rahman Jami 817-898 AH), *the history of the early world* (Faizullah Bonyani, 9th century AH), *Tazkerat al-Shoara* (Dolatshah Samarkandi 842-900 AH), *Rowzat al-Safa* (Mirkhand 837-903 AH), *Majmal Fassihi* (Fasih Khafi, 777-845 AH), and *Nafhat al-Ans men Hazrat al-Quds* (Abdul Rahman Jami 817-898 AH). In the present study, all six works are reviewed in detail. Among these works, *Majmal Fassihi*, *Tazkerat al-Shoara*, *Rowzat al-Safa*, and *Baharestan* share certain features with *Chahar Maghaleh*, reflecting the direct and indirect connection between these texts and *Chahar Maghaleh*. In this study, first, the common features of the four works with *Chahar Maghaleh* are discussed. Then, these shared points are

---

* PhD Candidate of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

** Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (Corresponding Author Email: ekhtiari@um.ac.ir)

subjected to descriptive analysis in categories of words, phrases or sentences, events, personality, place, and time.

Discussion of Results and Conclusions

Words

There are multiple connections between *Chahar Maghaleh* and the biographies in question in terms of vocabulary. The two words, "promise" and "threat", which appear in anecdote 1 of the first article of *Chahar Maghaleh*, also emerge in *Mojmal Fassihi*. The phrase "Rebqeh etaa'at", in addition to *Chahar Maghaleh*, is also mentioned in *Mojmal Fassihi*. The word "Gazaf" (exaggeration) has been used in both *Chahar Maghaleh* and *Mojmal Fassihi*. Also, the word "Nile", apart from *Chahar Maghaleh*, catches the reader's attention in the story of Ferdowsi in *Tazkerat al-Shoara*. "Badghis" is another word that appears in *Chahar Maghaleh* and *Tazkerat al-Shoara*. Finally, the term "Nard bakhtan" emerges both in *Chahar Maghaleh* and *Tazkerat al-Shoara*.

Phrases or Sentences

The phrase "Each as much as a sparrow's egg" appears both in *Chahar Maghaleh* and *Rowzat al-Saf*. In anecdote 1 of the first article of *Chahar Maghaleh*, there are five sentences, the exact or similar instance of which appears in *Majmal Fassihi*, for example, "Did they not know his value", "Did they not appreciate his value?". Also, in anecdote 7 of the third article of *Chahar Maghaleh*, there is a sentence that appears in *Majmal Fassihi*. "My body should be buried in a place where in every spring, the north breeze makes flowers bloom on my tombstone", "My body should be buried in a place where in every spring, the north makes flower blossom over it".

Events

In this regard, all four biographies in question share points with *Chahar Maghaleh*. *Mojmal Fassihi* with six points has the strongest and *Baharestan* with one point has the weakest dialogical relationship with *Chahar Maghaleh*. Also, *Rowzat al-Safa* mentions two and *Tazkerat al-Shoara* three events described in *Chahar Maghaleh*. A point shared by the above four biographies, which distinguishes them from *Chahar Maghaleh*, is the brevity of anecdotes and the fast-paced narrations. Belonging to the genre of biography, these texts dispense with details in storytelling and do not delve into different elements and techniques of storytelling. Instead, they make a cursory reference to the essence of the event. The links between biographies could be justified in the form of architextuality.

Character

In anecdote 2 of the first article of *Chahar Maghaleh*, there is a historical inaccuracy regarding the identity of the person who murdered Makan. Generalissimo Tash was the commander of the army that fought with and killed Makan ibn Kaki. However, as noted by the historians, that battle was led by Amir Abu Ali Ahmad ibn Mohtaj Chaghani. He is the one who slew Makan Kaki. Fassihi Khafi, like Nezami, asserts that Generalissimo Tash was the one who clashed with Makan and killed him.

Place

In *Chahar Maghaleh*, in the ballade "Buye Juye Mulian", there is a reference to Amir Nasr's prolonged stay in the city of Herat. Herat also appears in *Tazkerat al-Shoara*. In *Baharestan*, *Meraat al-Adwar wa Merqat al-Akhbar*, and *Rowzat al-Salatin*, the city of Marv appears instead of Herat. Omar Khayyam's prophecy about the fall of blooms on his tomb, which appears both in *Chahar Maghaleh* and *Mojmal Fassihi* (in both narrations) transpires in the city of Balkh. In the story of Ferdowsi, both in *Chahar Maghaleh* and *Tazkerat al-Shoara*, two gateways of "Rudbar" and "Razan" are cited.

Time

In *Chahar Maghaleh*, Skafi is erroneously introduced as Nooh ibn Mansour's contemporary. The same anachronism is also repeated in *Mojmal Fassihi*. Also, the incident of Makan ibn Kaki's rebellion in *Chahar Maghaleh* is said to happen at the time of Nooh ibn Mansour, which has been verified by *Mojmal Fassihi*.

Based on the results of the present study, among the above-mentioned biographies, the strongest dialogical relationship was found in *Mojmal Fassihi*, followed by *Tazkerat al-Sho'ra*, *Baharestan*, and *Rowzat al-Safa*, respectively.

Keywords: *Chahar Maghaleh*, Intertextuality, Dialogism, Tazkereh, Ninth Century AH.

References

1. Abedi, M. (Ed.) (1990). *Jami's Nafhat Al-Ans Men Hazrat Al-Quds*. Tehran: Etela'at Publication.
2. Afrasiabi, F. (2015). *Intertextual Relations of Shahnameh with Contemporary Post-Revolution Persian Novels*. Master's Thesis, Supervisor: Narges Bagheri. Rafsanjan: Valiasr University of Rafsanjan. Faculty of Literature and Humanities.
3. Allen, G. (2006). *Intertextuality*. Translated by Payam Yazdanjoo. Tehran: Markaz Publication.
4. Bakhtin, M. (1984). *Problems of Dostovsky's Poetics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
5. Barthes, R. (1974). *Richard Miller*. New York: Hill and Wang.
6. Brown, E. (Ed.) (1949). *Mostofi's Tarikh-e Gozideh*. London: Cambridge Academy of Arts.
7. Dekhoda, A. A. (1998). *Dictionary*. Tehran: University of Tehran's Institute of Publishing and Printing.
8. Fayyaz, A. A., & Yahaghi, M. J. (Eds.) (2004). *Bayhaqi's Tarikh-e Beyhaqi*. Mashhad: Ferdowsi University of Mashhad Press.
9. Golchin Ma'ani, A. (1984). *History of Persian Biographies*. Second Edition. Tehran: Sanai Library.
10. Hakemi, I. (Ed.), A. R. (1989). *Jami's Baharestan*. Second Edition. Tehran: Etela'at Publication.
11. Hesampour, S., Asadi, S., & Pirsofi Amlashi, Z. (2015). Reflection on Intertextual Links in the Story "It Is Raining in the Big Garden" by Ahmad Reza Ahmadi. *Study of Children's Literature*, 7(1) 25-48.
12. Homayi, N. (2010). *Rhetoric and Literary Devices*. Seventeenth Edition. Tehran: Homa Publication.
13. Hosseini, M. G. (1993). *Ma'aser Al-Moluk*. Tehran: Rasa Cultural Services Institute.
14. Ismaili, A. (2015). The Impact of Attar's Asrarnamih on Shabestari's Gulshan-i Raz Based on the Theory of Intertextuality. *Kashan University Journal of Mystical Studies*, 21, 5-34.
15. Khafi, A.M. (2007). *Majmal Fassih*. Tehran: Asatir Publication.
16. Khandmir, Gh. H. (2001). *Habib Al-Siyar*. Fourth Edition. Tehran: Khayyam Publication.
17. Khosravi Shakib, M., Aziz Mohammadi, F., & Ghobadi, H. A. (2012). The Intertextuality of Two Texts: A Comparative Critique of the Story of Fereydoun in Shahnameh and Shakespeare's King Lear. *Quarterly Journal of Comparative Language and Literature Research*, 3(2), 63-84.
18. Kristeva, J. (1980). *Desire in Language, Asemiotic Approach to Literature and Art*. New York: Columbia University Press.
19. Mir Khan, M. Kh. (2001). *Rawzat Al-Safa*. Tehran: Asatir Publication.
20. Modarres Gilani, M. (Ed.) (1925). *Tarikh Negarestan*. Tehran: Hafez Publication.
21. Mohammadzadeh, F. (2017). *Intertextual Analysis of Shahnameh and Historical Writings from the 5th to the Middle of the Eighth Century AH Based on Gerard Genett's Transtextuality*. PhD Thesis, Ferdowsi University of Mashhad.
22. Moin, M. (1973). *Persian Dictionary*. Tehran: Amir Kabir Publication.
23. Nabiloo, A. (2010). Analysis of the Fictional Elements of Faraed Al-Soluk. *Textual Criticism of Persian Literature*, 2(3), 97-116.
24. Namvar Motlagh, B. (2007). Transtextuality: A Study of the Relationships of a Text with Other Texts. *Journal of Humanities*, 56, 83-98.
25. Namvar Motlagh, B. (2008). Bakhtin, Dialogue and Polyphony: A Study of Bakhtinian Pre-Intertextuality. *Journal of Humanities*, 57, 397-414.
26. Namvar Motlagh, B. (2015). *An Introduction to Intertextuality*. Second Edition. Tehran: Sokhan Publication.
27. Namvar Motlagh, B. (2016). *Intertextuality from Structuralism to Postmodernism*. Tehran: Sokhan Publication.

28. Nasiri Shiraz, Z., Dehghan, S., & Emami, N. (2021). And You Kept Killing until There Was No Brave Man Left: A Critique of Ideas and Performance of the Correctors in Retrieving Two Verses Attributed to Rudaki Samarkandi in Rhetorical Sources. *Journal of Textual Criticism of Persian Literature*, 13(1), 1-22.
29. Nourian, M., Bahramian, A. & Chatraei, M. (1400). A Poet from Bukhara: Revisiting Mushfeqi Bukharaei and the Importance of Correcting and Publishing His Works along with the Introduction of the Most Complete Version of His Book of Poems. *Journal of Textual Criticism of Persian Literature*, 13(1), 39-54.
30. Pourkhaleghi Chatroudi, M., & Baghdar Delgsha, A. (2017). Intertextuality and Hypertextuality and Transformation in Mirzā Aqā Khan Kermānī's Adaptations of the Shāhnāme. *Journal of New Literary Studies*, 49(4), 23-47.
31. Pourkhaleghi, M., Ghaemi, F., Bamashki, S., & Safi, H. (2016). A Study of the Story of Kiomars in the Shahnameh and Arabic Chronicles Influenced by the Sir Al-Muluks Based on hypertextuality. *Journal of Textual Criticism of Persian Literature*, 8(1), 17-34.
32. Qazvini, M., & Moin, M. (Ed.) (2008). *Chahar Maghaleh wa Taliqat*. Tehran: Sedaye Moaaser Publication.
33. Qolizadeh Cholandimi, V. (2012). *Intertextuality in the Poems of Mohammad Reza Shafiei Kadkani*. MA Thesis, Lorestan University, Faculty of Persian Language and Literature.
34. Rashedi, S. H. (Ed.) (1968). *Rowsah Al-Sultain and Javaher Al-Ajayeb*. Pakistan: Sindi Publication.
35. Rezaei Dasht Arjaneh, M. (2009). Critique and Analysis of a Story from Marzbaneh Based on the Intertextuality Approach. *Journal of Literary Criticism*, 1(4), 31-51.
36. Riffaterre, M. (1978). *Semiotics of Poetry*. Bloomington: Indiana University Press.
37. Sagharvanian, S. J. (Ed.) (2014). *Mar'at Al-Adwar and Marqat Al-Akhbar*. Tehran: Miras Maktoob Publication.
38. Samarkandi, D. (1987). *Tazkereh Al-Shoara*. Second Edition. Tehran: Padideh Khavar Publication.
39. Saussure, F. (1959). *Course in General Linguistics*. New York: Philosophical Library.
40. Yalmaha, A. R., & Rajabi, M. (2015). Intertextuality of Verses and Narrations in Golestan Saadi. *Quarterly Journal of Literary-Quranic Research*, 3(4), 83-97.

فصل نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی (نوع مقاله پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره سوم (پیاپی ۵۱)، پاییز ۱۴۰۰، صص ۱۷-۳۲

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۲/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۴/۷

Doi: 10.22108/RPLL.2021.127577.1840

گفت‌وگومندی چهارمقاله با تذکره‌های قرن نهم هجری

محمد رعنائی*

زهرآ اختیاری**

چکیده

چهارمقاله یا مجمع‌النوادر در بردارنده حکایت‌هایی است که بعضی از آنها منحصر به فرد است و در هیچ منبعی قبل از آن یافت نمی‌شود؛ اما بعد از چهارمقاله کتاب‌های بسیاری به این حکایت‌ها اشاره کرده‌اند. هر متنی به نوعی با متون پیش و پس از خود ارتباط دارد؛ فارغ از اینکه این ارتباط مستقیم یا غیرمستقیم، آگاهانه یا ناآگاهانه و یا محدود یا نامحدود است. شناخت این ارتباط‌ها به ما کمک می‌کند تا متن را از مسیر آبشخورهای آن بهتر بشناسیم. گفت‌وگومندی و ترامتنیت نظریه‌هایی است که به بررسی ارتباط بین متون با آثار پیش و پس از خودشان می‌پردازد. گفت‌وگومندی با توجه به ویژگی اجتماعی بودن انسان به ارتباط بین همه نظام‌های زبانی، نوشتاری، تصویری و غیره می‌پردازد. توجه و علاقه انسان به تاریخ و استفاده از تجربه گذشتگان برای زندگی بهتر، بر مبنای همین ویژگی بینامتنی او استوار است. این مقاله بر آن است که تذکره‌های قرن نهم هجری را بررسی کند تا میزان ارتباط این متون با چهارمقاله مشخص شود. به این منظور ابتدا شش تذکره قرن نهم هجری را سپس اشتراکات موجود بین آنها و چهارمقاله در حوزه‌های واژگان، عبارت یا جمله، حوادث، زمان و مکان تبیین می‌شود. از میان تذکره‌های قرن نهم، چهار تذکره در حوزه‌های بحث‌شده به‌ویژه حوادث با چهارمقاله ارتباط دارند. این تذکره‌ها به ترتیب میزان ارتباط با چهارمقاله عبارت است از: *مجمعل فصیحی*، *تذکره الشعراء*، *بهارستان* و *روضه الصفا*.

واژه‌های کلیدی

چهارمقاله؛ ترامتنیت؛ گفت‌وگومندی؛ تذکره؛ قرن نهم هجری

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران، ranaie1@chmail.ir

** دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول)، ekhtiari@ferdowsi.um.ac.ir

۱- مقدمه

ژولیا کریستوا^۱ (Julia Kristeva) نخستین کسی است که واژه بینامتنیت (Intertextuality) را در سال ۱۹۶۶ در مقاله‌ای با عنوان «کلمه، گفت‌وگو، رمان» به کار برد. البته در شکل‌گیری این نظریه جریان‌ها و شخصیت‌های مختلفی نقش داشته‌اند که کریستوا با استفاده از آنها به این مهم دست یافته است. این موضوع در مبحث «پیشابینامتنیت» بررسی‌پذیر است (محمدزاده، ۱۳۹۶: ۲۷). از میان کسانی که در مبحث پیشابینامتنیت می‌توان به آنان اشاره کرد، باید از فردینان دوسوسور^۲ (Ferdinand de Saussure) و میخائیل باختین^۳ (Mikhail Bakhtin) نام برد. ناگفته نماند بیشتر پژوهشگرانی که به بررسی تاریخچه بینامتنیت پرداخته‌اند به دلیل نگرش کلان سوسور در مسائل زبان‌شناسی، به او توجه چندانی نداشته‌اند و به تأثیر مستقیمش بر شکل‌گیری بینامتنیت اعتقاد ندارند؛ اما باختین با اینکه از واژه بینامتنیت استفاده نکرد، با طرح متن‌های چندصدایی (Polyphonie) و موضوع گفت‌وگومندی (Dialogism) نقش بسزایی در پیدایش بینامتنیت دارد؛ تاجایی که کریستوا در بررسی اندیشه‌های او به ابداع واژه بینامتنیت رسید.

پس از کریستوا، ژرار ژنت با بیان نظام‌مندتر ارتباط بین متون، از واژه «ترامتنیت» استفاده کرد. ترامتنیت انواع ارتباط بین متون را در بر می‌گیرد که ژنت آنها را در پنج مقوله بینامتنیت، پیرامتنیت، فرامتنیت، سرمتنیت و بیش‌متنیت دسته‌بندی کرده است.

بینامتنیت به ارتباط دو متن براساس هم‌حضوری اطلاق می‌شود؛ به عبارت دیگر زمانی رخ می‌دهد که بخشی از یک متن در متنی دیگر حضور داشته باشد. متن‌هایی که در حاشیه متن اصلی هستند، پیرامتن نامیده می‌شوند؛ از قبیل عنوان، نام مؤلف، نام ناشر، مقدمه، پانویس و سایر مواردی که مانند ماهواره‌ای متن اصلی را در بر می‌گیرند. هرگاه ارتباط بین دو متن براساس پیرامتن‌ها استوار باشد، بین آنها رابطه پیرامتنیت برقرار است. فرامتنیت به ارتباط یک متن با متونی گفته می‌شود که آن را نقد یا تفسیر کرده‌اند. سرمتنیت به بررسی ارتباط یک متن با همه متونی می‌پردازد که در همان نوع ادبی جای می‌گیرند. بیش‌متنیت یا فزون‌متنیت بررسی ارتباط دو متنی را شامل می‌شود که براساس برگرفتنی استوار شده باشد. «در بیش‌متنیت مسئله حضور عینی و بی‌کم‌وکاست بخشی از متن ۱ در متن ۲ مورد نظر نیست؛ بلکه تأثیر متن ۱ در متن ۲ بررسی می‌گردد. به عبارت دیگر در بینامتنیت حضور متنی در متن دیگر رخ می‌دهد، اما در بیش‌متنیت تأثیر و الهام بخشی متن ۱ در آفرینش متن ۲ تعیین‌کننده است» (پورخالقی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۰)؛ به عبارت دیگر هرگاه یک متن از متنی دیگر برگرفته شود رابطه آن دو بیش‌متنی خواهد بود (نامور مطلق، ۱۳۹۵: ۲۵-۲۹).

گفت‌وگومندی که به ارتباط بین همه نظام‌های زبانی، نوشتاری، تصویری و غیره می‌پردازد، بر مبنای اجتماعی بودن انسان استوار است. از این منظر انسان را تنها حیوان بینامتنی می‌توان نامید. استفاده انسان‌ها از تجربه یکدیگر در طول تاریخ، بیانگر همین موضوع است و تغییراتی که در زندگی و شیوه رفتار آدمیان دیده می‌شود، در سایه همین ویژگی بینامتنی انسان معنا می‌یابد.

رولان بارت^۴ (Roland Barthes) در بررسی بینامتنیت، با توجه به اهمیتی که به مخاطب می‌دهد، معتقد است میزان رابطه بینامتنی یک متن به خواننده آن و میزان شناخت او از سایر متون بستگی دارد (نامور مطلق، ۱۳۹۴: ۱۶۵). در بینامتنیت صحبت از ارتباطی وسیع بین یک متن با سایر متون است؛ به همین سبب «در زبان عربی از

بینامتنیت با عنوان تناص یاد شده است و در اصطلاح آن را تبادل میان متون و همچنین تعلق برخی متون به متون دیگر معنی کرده‌اند» (اسمعیلی، ۱۳۹۴: ۹). متن در سایه تفکر گفت‌وگومندی نظامی بسته و مستقل نیست؛ بلکه به‌ناچار با متون دیگر در ارتباط است (یلمه‌ها و رجبی، ۱۳۹۴: ۸۴) که این ارتباط در حوزه‌های مختلف ساختاری و محتوایی شکل می‌گیرد. مایکل ریفاتر^۵ (Michael Riffaterre) معتقد است بیشتر ساختارهای نشانه‌شناختی ما را به مراجعه به متون دیگر وادار می‌کنند (اسمعیلی، ۱۳۹۴: ۸). این نشانه‌ها می‌تواند واژگان، عبارات، جملات، مضامین و حتی شکل‌ها و عناصر روایی باشد.

اینکه در کتاب‌های فنون بلاغت و صناعات ادبی به مباحث مربوط به سرقت ادبی پرداخته می‌شود و از مسائلی مانند انتحال، اغاره، سلخ، نقل، اقتباس، توارد، تتبع و تقلید، سخن به میان می‌آید، تأییدکننده ارتباط و گفت‌وگومندی بین متون است (همایی، ۱۳۶۷: ۳۵۵-۳۹۵).

این نوشتار بر آن است تا با توجه به نظریه گفت‌وگومندی و ترامتنیت به بررسی چهارمقاله به‌عنوان پیش‌متن و تذکره‌های قرن نهم هجری (بهارستان، مجمل فصیحی، روضه‌الصفاء و تذکره‌الشعرا) به‌عنوان پس‌متن پردازد تا از این شیوه ارتباط بین آنها مشخص شود؛ بدون اینکه در پی اثبات این نکته باشد که این تذکره‌ها به‌طور مستقیم از چهارمقاله استفاده کرده‌اند یا خیر.

۱-۱ پرسش‌ها و فرضیه‌های پژوهش

- ۱) آیا بین تذکره‌های قرن نهم با چهارمقاله ارتباطی وجود دارد؟
- ۲) در صورت مثبت‌بودن پاسخ سؤال اول، کدام تذکره‌ها و به چه میزان با چهارمقاله ارتباط دارند؟
- ۳) آیا می‌توان با توجه به نظریه گفت‌وگومندی و ترامتنیت ارتباط تذکره‌های قرن نهم با چهارمقاله را از نظر نوع، دسته‌بندی کرد؟

۲-۱ فرضیه‌های پژوهش

شماری از تذکره‌های قرن نهم هجری با چهارمقاله در برخی مسائل ارتباط و اشتراک دارد.

- ۱) از بین تذکره‌های قرن نهم هجری کتاب‌های مجمل فصیحی از فصیح‌الدین احمد بن جلال‌الدین محمد خوافی، تذکره‌الشعرا از امیر دولتشاه بن علاءالدوله بختیشاه غازی سمرقندی، بهارستان از نورالدین عبدالرحمن جامی و روضه‌الصفاء از میرخواند محمد بن خاوندشاه با چهارمقاله نظامی عروضی سمرقندی ارتباط دارند.
- ۲) با توجه به نظریه گفت‌وگومندی و ترامتنیت ارتباط تذکره‌های قرن نهم با چهارمقاله را می‌توان در دسته‌های واژگان، عبارت یا جمله، حوادث، شخصیت، مکان و زمان تقسیم‌بندی کرد که در زیرگروه‌های انواع ترامتنیت قرار می‌گیرند.

۳-۱ پیشینه پژوهش

برای آشنایی با ترامتنیت و سایر نظریه‌های مرتبط با آن، کتاب‌ها و مقاله‌های مختلفی وجود دارد که هر یک به توضیح و تبیین آن پرداخته و دیدگاه‌ها و نظریات محققان مختلف را آورده‌اند؛ از قبیل کتاب درآمدی بر بینامتنیت (۱۳۹۴) اثر بهمن نامور مطلق که به عوامل و افکار و نظریه‌هایی پرداخته که به پیدایش بینامتنیت انجامیده است و نظریات محققان مختلف را در این باره مطرح و نقش هر کدام را در شکل‌گیری نظریه بینامتنیت تشریح می‌کند.

همچنین کتاب *بینامتنیت از ساختارگرایی تا پسامدرنیسم* (۱۳۹۵) از همان مؤلف که در واقع جلد دوم کتاب *درآمدی بر بینامتنیت* شناخته می‌شود؛ زیرا در این کتاب سرنوشت بینامتنیت بعد از ساختارگرایی بررسی می‌شود. مقاله «ترامتنیت، مطالعه روابط یک متن با دیگر متن‌ها» نوشته بهمن نامور مطلق (۱۳۸۶) که در آن، انواع ارتباط بین متون توضیح داده شده است که از نظر ژنت به پنج دسته تقسیم می‌شود. کتاب *بینامتنیت* (۱۳۸۵) از گراهام آلن، ترجمه پیام یزدانجو نیز برای تبیین و شناخت نظریه بینامتنیت توضیحات توجه‌برانگیزی دارد.

همچنین در مقاله «درنگی بر پیوندهای بینامتنی در داستان در باغ بزرگ باران می‌بارد نوشته احمدرضا احمدی» (حسام‌پور و همکاران، ۱۳۹۴) اثبات شده است که این داستان، رابطه بینامتنی عمیقی با داستان‌های قبلی احمدرضا احمدی دارد و به‌نوعی می‌توان گفت این داستان، نتیجه و پایان داستان‌های دیگر اوست. در مقاله «بینامتنیت و فزون‌متنیت تقلیدی و دگرگونی در اقتباس از شاهنامه فردوسی در آثار میرزا آقاخان کرمانی» (پورخالقی چترودی و باغدار دلگشا، ۱۳۹۶) نگارندگان نشان داده‌اند که اقتباس میرزا آقاخان کرمانی از شاهنامه فردوسی بیشتر براساس بینامتنیت و فزون‌متنیت تقلیدی و دگرگونی بوده است. در مقاله «نقد و تحلیل قصه‌ای از *مرزبان‌نامه* بر اساس رویکرد بینامتنیت» (رضایی دشت ارژنه، ۱۳۸۸) قصه «ایراجسته با خسرو» از *مرزبان‌نامه* تحلیل بینامتنی می‌شود و اثبات شده که این قصه در کتاب‌های قبل از *مرزبان‌نامه* نیز آمده است. در مقاله «بینامتنیت دو متن: نقد تطبیقی داستان فریدون و شاه لیر شکسپیر» (خسروی شکیب و همکارانش ۱۳۹۱) نویسندگان به مقایسه و تأثیر و تأثری پرداخته‌اند که داستان «فریدون» در *شاهنامه* با داستان «شاه لیر» شکسپیر دارد. در پایان‌نامه کارشناسی ارشد فیروز افراسیابی با عنوان *روابط بینامتنی شاهنامه با رمان‌های معاصر فارسی پس از انقلاب* (۱۳۹۴) اثبات شده است که رمان‌نویسان ایرانی هنوز هم به افکار، اندیشه‌ها و مضامین فرهنگی و هویتی‌ای موجود در *شاهنامه* توجه دارند و برخی از رمان‌های امروزی مضامینشان را از *شاهنامه* گرفته‌اند. ونوس قلی‌زاده در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با موضوع *بینامتنیت در اشعار محمدرضا شفیعی کدکنی* (۱۳۹۱) به تأثیرپذیری‌های شفیعی کدکنی از شاعران بزرگی مانند حافظ، مولوی، سعدی، عطار و اخوان ثالث پرداخته و مناسبات بینامتنی بین اشعار شفیعی کدکنی و شاعران نامبرده را تحلیل کرده است.

درباره ارتباط تذکره‌های قرن نهم با *چهارمقاله* تحقیقی انجام نشده و نوشته حاضر از این نظر، پژوهشی جدید است.

۱-۴ حجم نمونه و روش پژوهش

احمد گلچین معانی در کتاب *تاریخ تذکره‌های فارسی* از تعداد ۵۲۹ تذکره فارسی نام برده است که در فاصله زمانی بین قرن ششم تا چهاردهم هجری تألیف شده است. از این میان، تعداد شش تذکره مربوط به قرن نهم است: *بهارستان* (عبدالرحمن جامی ۸۱۷-۸۹۸ ق.)، *تاریخ صدر جهان* (فیض‌الله بنیانی، قرن نهم)، *تذکره الشعرا* (دولت‌شاه سمرقندی ۸۴۲-۹۰۰ ق.)، *روضه الصفا* (میرخواند ۸۳۷-۹۰۳ ق.)، *مجمل فصیحی* (فصیح خوافی ۷۷۷- بعد از ۸۴۵ ق.) و *نفحات الانس من حضرات القدس* (عبدالرحمن جامی ۸۱۷-۸۹۸ ق.). در این پژوهش همه این شش کتاب بررسی و مطالعه شده است. از میان آنها کتاب‌های *مجمل فصیحی*، *تذکره الشعرا*، *روضه الصفا* و *بهارستان* با متن *چهارمقاله* اشتراکاتی دارند که مبنای ارتباط مستقیم و غیرمستقیم این متون با *چهارمقاله* است. ابتدا اشتراکات موجود بین این چهار کتاب و *چهارمقاله* بیان و سپس در دسته‌های واژگان، عبارت یا جمله، حوادث،

شخصیت، مکان و زمان به تحلیل و بررسی توصیفی این نقاط مشترک پرداخته شده است.

۲- بحث اصلی

۱-۲ واژگان

الف) در حکایت یک از مقاله اول چهارمقاله در توصیف نامه‌ای که نوح بن منصور به الپتکین می‌نویسد از عبارت «نامه‌ای چون آب و آتش، مضمون او همه وعید و مقرون او همه تهدید» (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۲۳) استفاده شده است. فصیح خوافی که در مجمل فصیحی به این حکایت اشاره دارد، در توصیف این نامه عبارت «رساله‌ای نوشته بود مطوّل مشحون به انواع تهدید و وعید» (خوافی، ۱۳۸۶: ۵۵۳) را به کار برده است. نظامی با استفاده از دو واژه «وعید» و «تهدید» افزون‌بر تبیین مضمون نامه، سجع زیبایی خلق کرده است. فصیح خوافی نیز با هدف توضیح درباره مضمون نامه دقیقاً از همین کلمات بهره برده است.

ب) نظامی عروضی در حکایت دو از مقاله اول چهارمقاله در اشاره به عصیان ماکان کاکوی از یک اضافه تشبیهی استفاده کرده است: «ماکان کاکوی بری و کوهستان عصیان آغاز کرد و سر از ربقه اطاعت بکشید» (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۲۴) «ربقه اطاعت» اضافه تشبیهی زیبایی است که عیناً در مجمل فصیحی نیز تکرار شده است «اتفاقاً ماکان کاکوی از جمله دیالمه که رقبه او در ربقه اطاعت نوح بن منصور بود» (خوافی، ۱۳۸۶: ۱۰۰). این حکایت علاوه بر مجمل فصیحی در چهار کتاب دیگر قرن نهم هجری نیز ذکر شده است؛ اما در هیچ‌یک از این کتاب‌ها، این اضافه تشبیهی به کار نرفته است؛ بلکه آنها عصیان ماکان کاکوی را با تعبیر دیگری بیان کرده‌اند که نزدیک به هم است و از نظر لغوی شباهتی به روایت چهارمقاله ندارد. اشاره این کتاب‌ها به این واقعه به شرح زیر است:

تاریخ نگارستان: «ماکان بن کاکویه از دیلمیان گریخته عزم تسخیر خراسان داشت و می‌خواست بتغلب بدانجا مستولی شود» (غفاری کاشانی، ۱۳۰۴: ۹۹).

تاریخ گزیده: «ماکان بن کاکوی از دیلمان گریخته بخراسان رفت و خواست که بتغلب بر آنجا مستولی شود» (مستوفی، ۱۳۲۸: ۳۸۳).

تاریخ حبیب‌السیر: «ماکان بن کاکوی که از مشاهیر امراء دیالمه بود از حکام آن دیار متوهم گشته با لشکری جرار متوجه خراسان گشت تا آن ولایت را بحیز تسخیر درآورد» (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳۵۹).

مآثرالملوک: «ماکان بن کاکوی که داخل امراء دیلم بود قصد خراسان نمود» (همان، ۱۳۷۲: ۱۱۳).

در کتاب‌های چهارمقاله و مجمل فصیحی آمده است ماکان بن کاکوی که تحت فرمان نوح بن منصور بوده، متمرد شده و طغیان کرده است؛ اما در سایر کتاب‌ها به اینکه ماکان بن کاکوی مطیع نوح بن منصور بوده اشاره‌ای نشده است؛ بلکه آنها ماکان کاکوی را جزو دیالمه می‌دانند. کتاب‌های تاریخ نگارستان و تاریخ گزیده از فعل «گریخته» استفاده کرده‌اند؛ ولی تاریخ حبیب‌السیر فعل «متوهم گشته» را به کار برده است که نشان‌دهنده ترس و اضطراب ماکان بن کاکوی است. کتاب‌هایی که به بیان این حکایت پرداخته‌اند، تفاوت دیگری نیز دارند و آن تلفظ اسم ماکان است. کتاب‌های مآثرالملوک، تاریخ حبیب‌السیر و تاریخ گزیده «ماکان بن کاکوی»، مجمل فصیحی «ماکان کاکوی»، تاریخ نگارستان «ماکان بن کاکویه» و چهارمقاله «ماکان کاکوی» به کار برده‌اند که در تلفظ با هم

متفاوت است.

ج) در حکایت هفت از مقاله سوم *چهارمقاله* در توصیف کلام حکیم خیام نیشابوری واژه «گزاف» به کار رفته است: «دانستم که چنویی گزاف نگوید» (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۱۰۳). این واژه در *مجمَل فصیحی* نیز دیده می‌شود: «دانستم که او سخن گزاف نگوید» (خوافی، ۱۳۸۶: ۶۹۴). در *مجمَل فصیحی* «گزاف» صفت برای موصوف «سخن» آمده است؛ ولی در *چهارمقاله* «گزاف» صفتی است که جانشین موصوف شده است.

د) در زندگینامه فردوسی که حکایت نه از مقاله دوم *چهارمقاله* به آن پرداخته است، در صحبت از صله‌ای که سلطان محمود در آخر عمر فردوسی برایش می‌فرستد واژه «نیل»^۶ استفاده شده است: «سلطان گفت: شصت هزار دینار ابوالقاسم فردوسی را بفرمای تا به نیل دهند» و «آن نیل بسلامت بشهر طبران رسید» (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۸۵). این واژه در روایت *تذکرة الشعرا* نیز به کار رفته است: «سلطان از غایت عنایت و شفقت فرمود تا دوازده شتر را نیل بار کرده جهت انعام فردوسی بطوس فرستادند» (سمرقندی، ۱۳۶۶: ۵۰). استفاده از این واژه نادر در این معنا در *تذکرة الشعرا* بدون شک به تبعیت از *چهارمقاله* بوده است. از بین تذکره‌های قرن‌های نه و ده تعداد نه تذکره ماجرای فردوسی را ذکر کرده‌اند^۷ که فقط در *بدايع الوقایع* این واژه دیده می‌شود.

ه) در حکایت شش از مقاله اول *چهارمقاله* در توصیف مرواریدهایی که مأمون در شب عروسی‌اش بر روی عروس نثار کرد، از واژه «هریکی چند بیضه عصفوری» کمک گرفته شده است (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۳۶). در روایت *روضه الصفا* نیز همان واژه به کار رفته است: «هریکی مانند بیضه عصفوری» (میرخواند، ۱۳۸۰: ۲۶۳۴). کلمه «چند» به معنی «به اندازه» واژه‌ای کهن است که در متون قدیم یافت می‌شود و در *روضه الصفا* به جای آن کلمه «مانند» قرار گرفته است.

و) در حکایت دو از مقاله دوم *چهارمقاله* در ذکر مکان‌هایی که امیر برای تفریح به آنجا سر زده، از «بادغیس» نام برده شده است: «به فصل بهار به بادغیس بود که بادغیس خرمترین چراخوره‌های خراسان و عراق است» (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۴۹). در روایت *تذکرة الشعرا* نیز به این واژه اشاره شده است «نوبهار سرخس و تموز کوهستان بادغیس و خزان پرنعمت حوالی شهر مشاهده می‌کرد» (سمرقندی، ۱۳۶۶: ۳۱).

ز) در حکایت شش از مقاله دوم *چهارمقاله*، نظامی در اشاره به نرد بازی کردن امیر از اصطلاح «نردباختن» استفاده می‌کند: «مگر روزی امیر با احمد بدیهی نرد می‌باخت» (نظامی عروضی، ۱۳۸۲: ۶۹). دولت‌شاه سمرقندی نیز در *تذکرة الشعرا* همین واژه را به کار برده است: «روزی سلطان طغان شاه نرد می‌باخت» (سمرقندی، ۱۳۶۶: ۷۲). در حوزه واژگان کتاب‌های *مجمَل فصیحی* چهار حکایت، *تذکرة الشعرا* چهار حکایت و *روضه الصفا* یک حکایت از حکایت‌های *چهارمقاله* را بازروایت کرده‌اند که *مجمَل فصیحی* و *تذکرة الشعرا* هرکدام سه کلمه و *روضه الصفا* یک کلمه از کلمات موجود در روایت‌های *چهارمقاله* را بیان کرده‌اند.

۲-۲ عبارت یا جمله

الف) فصیح خوافی در کتاب *مجمَل فصیحی* حکایت یک از مقاله اول *چهارمقاله* را بازگو کرده است. در روایت *چهارمقاله* پنج جمله وجود دارد که عین آن جملات یا بسیار شبیه به آنها، در *مجمَل فصیحی* نیز دیده می‌شود. در ادامه به مقایسه این جملات در *چهارمقاله* (پیش‌متن) و *مجمَل فصیحی* (پس‌متن) خواهیم پرداخت:

پیش‌متن: «در دیوان رسالت نوح بن منصور محرّری کردی» (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۲۲).

پس‌متن: «در دیوان رسالت نوح بن منصور محرّری کردی» (خوافی، ۱۳۸۶: ۹۹).

پیش‌متن: «دبیری بدو داد و کار او بالا گرفت» (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۲۴).

پس‌متن: «باز نوح بن منصور اسکافی را تربیت بسیار نمود و کار او بالا گرفت» (خوافی، ۱۳۸۶: ۱۰۰).

در این دو مورد در روایت مجمل فصیحی دقیقاً از همان جمله‌ای که در چهارمقاله وجود دارد، بدون هیچ‌گونه تغییری استفاده شده است.

پیش‌متن: «مگر قدر او نشناختند» (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۲۲).

پس‌متن: «مگر قدر او ندانستند» (خوافی، ۱۳۸۷: ۹۹).

در پس‌متن از همان جمله پیش‌متن با تغییر فعل، البته با همان معنا استفاده شده است که شباهت بسیاری به جمله پیش‌متن دارد.

پیش‌متن: «به هرات رفت به نزدیک الپتگین» (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۲۲).

پس‌متن: «به هرات آمد به نزدیک الپتگین» (خوافی، ۱۳۸۶: ۹۹).

جمله پس‌متن بسیار به جمله پیش‌متن شبیه است؛ با این تفاوت که در پس‌متن به جای فعل «رفت» از فعل «آمد» استفاده شده است؛ ولی در معنا و مفهوم، دو جمله با هم تفاوتی ندارد.

پیش‌متن: «الپتگین ترکی خردمند بود» (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۲۲).

پس‌متن: «او ترکی بود خردمند» (خوافی، ۱۳۸۶: ۹۹).

ژرف‌ساخت این جمله به صورت «الپتگین یک ترک خردمند بود» است. «خردمند» صفت برای کلمه «ترک» است. در پس‌متن صفت از موصوف جدا شده و بیرون از جمله قرار گرفته که موجب تأکید بیشتر شده است؛ گویی الپتگین در روایت پس‌متن خردمندتر از روایت پیش‌متن است.

ب) در حکایت هفت از مقاله سوم چهارمقاله جمله‌ای به کار رفته است که مشابه آن در مجمل فصیحی نیز دیده می‌شود.

پیش‌متن: «گور من در موضعی باشد که هر بهاری شمال بر من گل افشان می‌کند» (نظامی عروضی، ۱۳۸۲: ۱۰۳).

پس‌متن: «گور من در موضعی باشد که هر بهار باد شمال برو گلفشان کند» (خوافی، ۱۳۸۶: ۶۹۴).

این دو جمله دو تفاوت کوچک با هم دارد؛ در اشاره به «گور» در پیش‌متن ضمیر متکلم (من)، ولی در پس‌متن ضمیر غایب (او) به کار برده شده است. فعل پایانی جمله در پیش‌متن مضارع اخباری، ولی در پس‌متن مضارع ساده است. صرف‌نظر از این دو تفاوت جزئی، این دو جمله بسیار به هم شبیه است و گواهِ استفاده مجمل فصیحی از چهارمقاله است.

از میان تذکره‌هایی که با چهارمقاله ارتباط دارد، فقط مجمل فصیحی در حوزه عبارت یا جمله دارای نقش است و شش مورد گفت‌وگومندی با چهارمقاله دارد.

۲-۳ حوادث

الف) در حکایت شش از مقاله اول چهارمقاله به ماجرای ازدواج مأمون با دختر فضل و مراسم عروسی آنان

اشاره شده است (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۳۲). در این مراسم دو اتفاق رخ داده است که کتاب‌های *روضه‌الصففا* (میرخواند، ۱۳۸۰: ۲۶۳۴) و *مجمعل فصیحی* (خوافی، ۱۳۸۶: ۳۱۷) نیز به آنها پرداخته‌اند.

پدر عروس که در *چهارمقاله فضل و در روضه‌الصففا* و *مجمعل فصیحی* حسن است، طبقی پر از موم‌های گرد به شکل مروارید بر مأمون و مهمان‌هایش نثار می‌کند که در هریک از آنها نام دهی نوشته شده بود. هریک از مهمانان که یکی از آن موم‌ها نصیبش می‌شد، همان دهی را که نامش در آن نوشته شده بود، به نام او سند می‌زدند. کتاب‌های *روضه‌الصففا* و *مجمعل فصیحی* نیز به این اتفاق اشاره کرده‌اند. روایت *روضه‌الصففا* در جزئیات، اندکی با *چهارمقاله* و *مجمعل فصیحی* اختلاف دارد؛ ولی اصل حادثه در هر سه مشترک است. در روایت *مجمعل فصیحی* بعد از اینکه یک بار از فعل «بود» استفاده کرده، سه بار این فعل حذف شده است. این کار به روایت سرعت و پویایی بخشیده است.

حادثه بعدی این است که مأمون هجده دانه مروارید را از خلال قبا درآورده است و بر سر عروس نثار می‌کند. کتاب‌های *روضه‌الصففا* و *مجمعل فصیحی* نیز به این حادثه اشاره دارند؛ با این تفاوت که در *روضه‌الصففا* و *مجمعل فصیحی* هزار دانه در ظرفی طلایی بر سر عروس نثار شده است. یک نکته در این حادثه وجود دارد که در هر سه روایت مشترک است و آن اشاره به فرش زیر پای عروس و داماد است.

ب) حکایت دو از مقاله دوم *چهارمقاله* به ماجرای سروده‌شدن قصیده «بوی جوی مولیان» رودکی به منظور تشویق امیر نصر بن احمد برای برگشتن به بخارا پرداخته است (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۵۰). «رودکی سمرقندی، استاد و پیشگام شاعران پارسی‌زبان ایران بعد از اسلام است. نام و آوازه او در دربار سامانیان و حکمت‌های پیدا و پنهان در اشعارش موجب شده است تصویری به‌غایت ویژه از این شاعر دیرینه در ذهن ایرانیان و پارسی‌زبانان خارج از ایران به وجود آید» (نصیری شیراز، ۱۴۰۰: ۱). کتاب‌هایی مانند *تذکره الشعرا* (سمرقندی، ۱۳۶۶: ۳۱) و *بهارستان* (جامی، ۱۳۶۸: ۸۲) به هنر تأثیرگذاری عمیق رودکی بر امیر نصر در این واقعه اشاره دارند؛ با این تفاوت که روایت‌های *چهارمقاله* و *تذکره الشعرا* محل اقامت طولانی امیر را در شهر هرات می‌دانند؛ اما در روایت *بهارستان* نام محل، مرو است. افزون‌بر اینکه هر سه روایت به این رویداد اشاره می‌کنند، تأثیر قصیده بر روی امیر تاحدی که بدون کفش به سمت بخارا به راه می‌افتد، موضوعی است که در هر سه روایت به آن اشاره شده است. نکته‌ای که در روایت *چهارمقاله* بسیار مشهود است و دو روایت دیگر از آن بی‌بهره‌اند، توصیفات زیبا و دلکشی است که نظامی به هر بهانه به آن پرداخته است. حدود چهار سطر توصیف اقتدار و ابهت حکومت سامانیان در زمان نصر بن احمد، دو سطر توصیف بادغیس، چهار سطر توصیف بهار و تابستان شهر هرات، سه سطر توصیف پاییز هرات و گل‌های خوشبوی آن، شش سطر توصیف انواع انگورهای هرات و اطراف آن و سه سطر توصیف دو روستای غوره و دروازه که امیر زمستان را در آنجا اقامت کرد؛ در صورتی که دو کتاب دیگر با سرعت بیشتری ماجرا را روایت کرده‌اند. علاوه‌بر این روایت *چهارمقاله* دو بار با استفاده از شیوه نقل‌قول از دیالوگ استفاده کرده که این موضوع روایت *چهارمقاله* را نمایشی‌تر از دو روایت دیگر کرده است.

ج) حکایت پنج از مقاله دوم *چهارمقاله* به حادثه ماه‌دیدن سلطان سنجر بن ملکشاه اشاره دارد و اینکه امیر معزی در آن مجلس حضور داشته و در این باره دوبیتی زیر را سروده است (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۶۷):

ای ماه! چو ابروان یاری گویی   یانی، چو کمان شهریاری گویی
نعلی زده از زر عیاری گویی   در گوش سپهر گوشواری گویی

دولت‌شاه سمرقندی نیز در *تذکره الشعرا* به این حادثه اشاره دارد. او کتاب *چهارمقاله* را منبع این حادثه می‌داند و روایتش را با این جمله شروع می‌کند: «نظامی عروضی سمرقندی که مؤلف کتاب *چهارمقاله* است می‌گوید...» (سمرقندی، ۱۳۶۶: ۵۷) در اینجا رابطه *تذکره الشعرا* با *چهارمقاله* در مقوله پیرامنتیت جای می‌گیرد؛ زیرا دولت‌شاه سمرقندی به نام کتاب، که پیرامتن آن شناخته می‌شود، اشاره کرده است.

د) در حکایت شش از مقاله دوم *چهارمقاله* آمده است که روزی سلطان طغان‌شاه نرد بازی می‌کرد: «ضرب امیر را بود. احتیاط‌ها کرد و بینداخت تا سه شش زند، سه یک برآمد» (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۷۳). سلطان از این موضوع بسیار ناراحت شد، اطرافیان از خشم سلطان احساس خطر کردند. ازرقی شاعر با سرودن یک رباعی سلطان را از آن حالت خشم و عصبانیت خارج و خوشحالش کرد. مؤلف *تذکره الشعرا* نیز این حادثه را از زبان نظامی به صورت بسیار خلاصه و کوتاه بیان کرده است و از آنجایی که به مؤلف کتاب اشاره داشته، با *چهارمقاله* رابطه پیرامنتیت برقرار کرده است: «صاحب کتاب *چهارمقاله* گوید که روزی...» (سمرقندی، ۱۳۶۶: ۷۲). در روایت *تذکره الشعرا* از بیان جزئیاتی مثل نام حریف سلطان در بازی و توصیفات که نظامی به آنها پرداخته، چشم‌پوشی شده است. حتی به نتیجه حکایت - تأثیر دوبیتی ازرقی بر روی طغان‌شاه - نیز اشاره‌ای نکرده؛ بلکه با سرعت بالا به روایت پرداخته است.

ه) نظامی عروضی در حکایت یک از مقاله اول *چهارمقاله* به ماجرای عصیان الپتگین در برابر نوح بن منصور، نامه‌نوشتن نوح به الپتگین و پاسخ‌دادن اسکافی به نامه به دستور نوح بن منصور پرداخته است (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۲۲). این حادثه در *مجمل فصیحی* به صورت فشرده و با حذف جزئیات، توصیفات و حواشی غیرضروری بیان شده است (خوافی، ۱۳۸۶: ۵۵۳). مؤلف *مجمل فصیحی* کوشیده است فقط به اصل ماجرا اشاره کند و با اینکه به مأخذش اشاره نکرده - با توجه به شباهت‌های بسیاری که بین این دو روایت وجود دارد و در قسمت‌های واژگان، عبارت یا جمله و زمان به آنها پرداخته شده است - به‌طور قطع در این روایت به *چهارمقاله* نظر داشته است.

و) حادثه دیگری که علاوه بر *چهارمقاله* (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۲۴) در *مجمل فصیحی* (خوافی، ۱۳۸۶: ۵۵۳) نیز ذکر شده است، ماجرای طغیان «ماکان» و کشته‌شدنش به دست «تاش» است که اسکافی خبر مرگش را با استفاده از یک جناس زیبا در عبارت عربی «اما ماکان صار کاسمه» به نوح بن منصور گزارش می‌دهد. سرعت روایت در *مجمل فصیحی* نسبت به *چهارمقاله* بسیار بالاست. *چهارمقاله* این حکایت را در بیست و هشت سطر، ولی *مجمل فصیحی* در چهار سطر بیان کرده است. روایت *مجمل فصیحی* فشرده‌شده روایت *چهارمقاله* است؛ زیرا از نظر میزان اطلاعاتی که در اختیار خواننده قرار می‌دهد، با *چهارمقاله* یکسان است.

ز) پیشگویی حکیم عمر خیام درباره ریخته‌شدن گل بر روی مزارش و تحقق این پیشگویی، حادثه‌ای است که علاوه بر *چهارمقاله* (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۳) در *مجمل فصیحی* نیز به آن اشاره شده است (خوافی، ۱۳۸۶: ۶۹۴).

ح) در *چهارمقاله* در پایان زندگینامه فردوسی آمده است که سلطان صله‌ای با ارزش برای فردوسی فرستاد؛

ولی بعد از مرگ فردوسی به طوس رسید. صله را به دختر فردوسی دادند؛ او قبول نکرد. سلطان دستور داد با آن پول عمارت رباط‌چاهه ساخته شود. «و آن مال به خواجه ابوبکر اسحاق کرامی دهند تا رباط‌چاهه که بر سر راه نیشابور و مرو است در حد طوس، عمارت کند» (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۸۶). در کتاب *مجمعل فصیحی* نیز به این حادثه اشاره شده است. «گویند رباط‌چاهه که بر راه مرو و نیشابور است از آن وجه ساختند به معرفت خواجه امام ابوبکر اسحاق کرامی که چون وارث فردوسی قبول نکرد از سلطان حکم شد که آن وجه بدو دهند تا در آن عمارت صرف نماید» (خوافی، ۱۳۸۶: ۵۸۶).

مؤلف *مجمعل فصیحی* درباره شیوه هزینه‌کردن صله‌ای که سلطان برای فردوسی فرستاده بود، غیر از ساخت عمارت رباط‌چاهه دو روایت دیگر را نیز نقل کرده است: «فردوسی را دختری بود آن صله پیش او بردند، از قبول آن امتناع نمود و التفات بدان نکرد آن وجه به بنای خانقاه و موقوفات آن در مزار او صرف کردند و بعضی گفته‌اند که خواهرش گفت: برادرم را همیشه عزیمت آن بود بند آب طوس به سنگ و آهک ریخته کند و آن خیر از او یادگار بماند. اکنون از این وجه آن را بیستند و آن معروف به بند عایشه فرخ شد و هنوز آثار آن باقی است» (خوافی، ۱۳۸۶: ۵۸۶). فصیح خوافی در دو روایت اخیر از منابع دیگری (کتبی یا شفاهی) استفاده کرده است؛ اما درباره روایت ساخت عمارت رباط‌چاهه بدون شک به *چهارمقاله* نظر داشته است.

برای اثبات این ادعا دو دلیل می‌توان مطرح کرد؛ اول اینکه در روایت *مجمعل فصیحی* نیز مانند *چهارمقاله* کسی که عهده‌دار ساخت عمارت رباط‌چاهه شده، خواجه امام ابوبکر اسحاق کرامی است. دلیل دوم این است که فصیح خوافی کتاب *چهارمقاله* را دیده و مطالعه کرده است؛ زیرا در ماجرای پیشگویی حکیم عمر خیام فصیح خوافی به صراحت گفته که از *چهارمقاله* استفاده کرده است: «وفات الامام الحکماء خواجه عمر خیام به نیشابور و او در حکمت یگانه و اعلم زمان خود بوده است و خواجه نظامی عروضی سمرقندی که یکی از تلامذه اوست حکایت می‌کند که در بلخ با خواجه امام الحکما عمر اتفاق ملاقاتی افتاد و...» (همان: ۶۹۴).

هر چهار تذکره بحث‌شده، در این حوزه با *چهارمقاله* اشتراکاتی دارد. *مجمعل فصیحی* با شش مورد بیشترین و *بهارستان* با یک مورد کمترین گفت‌وگومندی را با *چهارمقاله* دارند. همچنین *روضه الصفا* به دو مورد و *تذکره الشعرا* به سه مورد از حوادث ذکرشده در *چهارمقاله* اشاره کرده‌اند. نکته‌ای که در چهار تذکره یادشده مشترک است و از این منظر با *چهارمقاله* متفاوت هستند، کوتاهی حکایت و سرعت سرعت بالای روایت است. این متون ژانر تذکره دارند و به همین سبب در بیان حکایت‌ها از جزئیات صرف‌نظر شده و به عناصر و شگردهای مختلف داستان‌پردازی پرداخته‌اند؛ حتی بسیار خلاصه و کوتاه به اصل واقعه اشاره داشته‌اند که این اشتراک و ارتباط بین تذکره‌ها در قالب سرمتنت توجیه‌پذیر است.

۲-۴ شخصیت

الف) در حکایت دو از مقاله اول *چهارمقاله* یک اشتباه تاریخی درباره نام قاتل ماکان دیده می‌شود: «سرداری لشکری را که با ماکان بن کاکي محاربه نمود و او را بکشت سپهسالار تاش می‌نویسد و حال آنکه به اتفاق مورخین سردار آن جنگ امیر ابوعلی احمد بن محتاج چغانی بوده است و اوست که ماکان کاکي را بکشت» (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۴۸ تعلیقات). فصیح خوافی نیز همانند نظامی معتقد است کسی که به جنگ ماکان می‌رود و او را می‌کشد، سپهسالار تاش است (خوافی، ۱۳۸۶: ۵۵۳). این اشتباه در *مجمعل فصیحی* درباره شخصیتی که ماکان

را به قتل می‌آورد، به سبب تبعیت خوفاً از چهارمقاله رخ داده است؛ زیرا در جایی دیگر که به این حادثه اشاره دارد، نظرش متفاوت بوده و معتقد است اسفسالار امیر علی بن الیاس، ماکان را کشته است: «قتل ماکان دیلمی بر دست اسفسالار امیرعلی بن الیاس که از امرای جیوش امیر نصر بن احمد بن اسماعیل بن احمد السامانی بود و امیر نصر مذکور اسکافی دبیر را با او فرستاده بود که آنچه واقع شود بطریق ایجاز بنویسد بر کبوتر بندد که برساند و بعد از قتل ماکان اسکافی نوشت که اما ماکان صار کاسمه» (خوفاً، ۱۳۸۶: ۵۱).

۵-۲ مکان

الف) در حکایت دو از مقاله دوم چهارمقاله در ماجرای سرودن قصیده «بوی جوی مولیان»، امیر نصر بن احمد مدتی طولانی از بخارا دور بود و در شهر هرات اقامت داشت (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۵۰). بخارا از جمله مکان‌هایی است که تأثیر بسیاری بر شعر فارسی داشته است. «شعر فارسی در بخارا با شاعران بزرگی مانند رودکی و شهید بلخی رونق و کمال یافت و در طول قرون گذشته شاعران بسیاری در آن سرزمین ظهور کردند» (نوریان و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۹). در کتاب *تذکره الشعرا* نیز اقامت طولانی امیر در شهر هرات است (سمرقندی، ۱۳۶۶: ۳۱)؛ در صورتی که در کتاب *بهارستان* در قرن نهم (جامی، ۱۳۶۸: ۸۲) و کتاب‌های *مرآت‌الادوار و مرقات‌الانخبار* (لاری، ۱۳۹۳: ۴۵۱) و *روضه السلاطین* (فخری، ۱۹۶۸ م: ۱۰) که در قرن دهم تألیف شده، به جای هرات به شهر مرو اشاره شده است.

ب) پیشگویی حکیم عمر خیام درباره ریختن گل بر روی مزارش که افزون بر چهارمقاله (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۱۰۳) در *مجمل فصیحی* (خوفاً، ۱۳۸۶: ۲۲۴) نیز آمده (در هر دو روایت) در شهر بلخ اتفاق افتاده است.

ج) در ماجرای فردوسی وقتی سلطان محمود از اجحافش در حق فردوسی پشیمان می‌شود، هدایای ارزشمندی را برایش می‌فرستد؛ ولی رسیدن این هدایا با تشییع جنازه فردوسی همراه می‌شود.

پیش‌متن: «از دروازه رودبار اشتر درمی‌شد و جنازه فردوسی بدروازه رزان بیرون همی‌بردند» (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۸۵).

پس‌متن: «رسیدن شتران نیل بدروازه رودبار طوس همان بود و بیرون رفتن جنازه فردوسی از دروازه رزان همان» (سمرقندی، ۱۳۶۶: ۵۰).

در چهارمقاله از دو دروازه «رودبار» و «رزان» سخن به میان آمده که در *تذکره الشعرا* نیز عیناً به همان دو مکان اشاره شده است.

در حوزه مکان دو تذکره *مجمل فصیحی* و *تذکره الشعرا* حرف برای گفتن دارند. *مجمل فصیحی* یک مورد با چهارمقاله اشتراک دارد. *تذکره الشعرا* نیز به دو مورد از مکان‌های موجود در چهارمقاله اشاره کرده است.

۶-۲ زمان

زمان در قصه‌های کهن چندان مهم نبوده و به همین سبب توجه زیادی به آن نمی‌شده است. «در قصه‌ها و داستان‌های سنتی زمان چندان شناخته شده و قطعی نیست و اغلب فرضی و کلی است، به گونه‌ای که خیلی نمی‌تواند خواننده را به زمان وقوع حادثه راهنمایی کند» (نبی‌لو، ۱۳۸۹: ۱۱۲).

الف) در حکایت یک از مقاله اول چهارمقاله، اسکافی هم‌عصر نوح بن منصور دانسته شده است. مرحوم قزوینی به نقل از ثعالبی سال وفات اسکافی را بین سال‌های ۳۴۳-۳۵۰ می‌داند: «وفات اسکافی در اوایل سلطنت

عبدالملک بن نوح (سنه ۳۵۰-۳۴۳) واقع شده است» (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۳۸)؛ در صورتی که نوح بن منصور در سال ۳۶۶ به سلطنت رسیده است: «جلوس نوح بن منصور بن نصر در سنه ۳۶۶ است» (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۳۹ تعلیقات)؛ بنابراین اسکافی حدود شانزده سال قبل از اینکه نوح بن منصور به حکومت برسد، از دنیا رفته است و ممکن نیست که زمان نوح بن منصور را درک کرده باشد. این اشتباه تاریخی در روایت *مجمعل فصیحی* نیز تکرار شده و اسکافی را معاصر نوح بن منصور دانسته است؛ در صورتی که خود او در همین کتاب جلوس نوح بن منصور را در ذیل حوادث سال ۳۶۵ ذکر کرده است (خوافی، ۱۳۸۶: ۷۹).

ب) در حکایت دو از مقاله اول *چهارمقاله* یک اشتباه در زمان رخ داده که مؤلف *مجمعل فصیحی* نیز این اشتباه را تکرار کرده است. «واقعه عصیان ماکان بن کاکي را در عهد نوح بن منصور فرض می‌کند و حال آنکه ماکان در عهد نصر بن احمد بن اسماعیل (سنه ۳۰۱-۳۳۱) پادشاه سوم سامانی و جد پدر این نوح بن منصور طغیان کرد و بر جرجان مسلط شد و در سنه ۳۲۹ یعنی سی و نه سال قبل از جلوس نوح بن منصور کشته شد» (نظامی عروضی، ۱۳۸۷: ۴۸ تعلیقات).

نکته جالب توجه اینجاست که در *مجمعل فصیحی* قتل ماکان از جمله حوادث سال ۳۲۹ شمرده شده است (خوافی، ۱۳۸۶: ۵۱)؛ در صورتی که در همین کتاب جلوس نوح بن منصور جزو حوادث سال ۳۶۵ آمده است (همان: ۷۹). وقتی فصیح خوافی جلوس نوح بن منصور را در سال ۳۶۵ و قتل ماکان را در سال ۳۲۹ (سی و شش سال قبل از آن) بیان کرده، چگونه ممکن است که ماکان را معاصر نوح بن منصور بداند؟ تنها پاسخی که به این پرسش می‌توان داد این است که فصیح خوافی در اینجا، این روایت را به تقلید از *چهارمقاله* نقل کرده و به درستی یا نادرستی تاریخی آن توجه نداشته است. دلیل دیگر اثبات این ادعا این است که فصیح خوافی در جایی دیگر از همین کتاب به این روایت اشاره کرده است و در آنجا عصیان و قتل ماکان را در زمان نصر بن احمد می‌داند: «قتل ماکان دیلمی بر دست اسفسالار امیر علی بن الیاس که از امرای جیوش امیر نصر بن احمد بن اسماعیل بن احمد السامانی بود و امیر نصر مذکور اسکافی دبیر را با او فرستاده بود که آنچه واقع شود بطریق ایجاز بنویسد بر کبوتر بندد که برساند و بعد از قتل ماکان اسکافی نوشت که اما ماکان صار کاسمه» (خوافی، ۱۳۸۶: ۵۱). فصیح خوافی در این روایت دچار اشتباه نشده؛ ولی در روایت قبلی که به تقلید از *چهارمقاله* نوشته، دچار همان اشتباهی شده است که نظامی در *چهارمقاله* به آن اعتقاد دارد.

این حکایت علاوه بر *مجمعل فصیحی* در کتاب‌های *تاریخ نگارستان* (غفاری کاشانی، ۱۳۰۴: ۹۹)، *تاریخ گزیده* (مستوفی، ۱۳۲۸: ۳۸۳)، *تاریخ حبیب السیر* (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳۵۹) و *مآثر الملوک* (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۱۳) نیز ذکر شده است؛ اما در هیچ‌کدام از این کتاب‌ها این اشتباهات تاریخی دیده نمی‌شود. در همه آنها ماکان معاصر امیر نصر بن احمد دانسته شده و سردار لشکری که به جنگ ماکان می‌رود، فردی به نام امیرعلی است.

در این حوزه فقط از *مجمعل فصیحی* سخن به میان آمده است. *مجمعل فصیحی* در دو مورد دچار همان اشتباه تاریخی در زمان شده است که در *چهارمقاله* دیده می‌شود. در *چهارمقاله* ماجرای اختلاف بین سبکتکین و نوح بن منصور و حادثه قتل ماکان پشت سر هم در حکایت‌های یک و دو از مقاله اول آمده است. در *مجمعل فصیحی* با اینکه در جایی دیگر به قتل ماکان (بدون اشتباه تاریخی) اشاره شده، در اینجا نیز به تبعیت از *چهارمقاله* بعد از ماجرای اختلاف سبکتکین با نوح بن منصور بلافاصله به حادثه قتل ماکان (با همان اشتباه تاریخی موجود در

چهارمقاله) اشاره شده است. این موضوع، دلیل دیگری برای اثبات این ادعاست که مجمل فصیحی در ذکر این دو روایت که ضمن اشاره به وفات اسکافی به آنها پرداخته، از چهارمقاله بهره برده است.

۳- نتیجه‌گیری

کتاب چهارمقاله به سبب قدمت و اشمالش بر برخی حکایت‌ها که ویژه خودش بوده و در کمتر جایی یافت شده است، از زمان تألیفش توجه بسیاری از مؤلفان و تذکره‌نویسان را برانگیخته است. در کتاب تاریخ تذکره‌های فارسی احمد گلچین معانی در قرن نهم هجری از شش تذکره نام برده شده است که عبارت است از: بهارستان، تذکره الشعرا، روضة الصفا، مجمل فصیحی، نفحات الانس من حضرات القدس و تاریخ صدر جهان. از میان این شش تذکره، چهار تذکره اول با چهارمقاله ارتباط و گفت‌وگومندی دارد. ارتباط چهارمقاله با این چهار تذکره، فارغ از اینکه مستقیم باشد یا با واسطه، در حوزه‌های واژگان، عبارت یا جمله، حوادث، شخصیت، مکان و زمان دسته‌بندی پذیر است.

در حوزه واژگان مجمل فصیحی چهار مورد، تذکره الشعرا یک مورد، حوزه عبارت یا جمله روضة الصفا یک مورد، مجمل فصیحی شش مورد، حوزه حوادث روضة الصفا دو مورد، مجمل فصیحی شش مورد، تذکره الشعرا سه مورد، بهارستان یک مورد، حوزه شخصیت مجمل فصیحی یک مورد، حوزه مکان تذکره الشعرا دو مورد، مجمل فصیحی یک مورد و در حوزه زمان مجمل فصیحی دو مورد ارتباط و گفت‌وگومندی با چهارمقاله دارند.

از میان چهار تذکره‌ای که با چهارمقاله ارتباط دارند، مجمل فصیحی در بیان حکایت هفت از مقاله سوم و تذکره الشعرا در ذکر حکایت‌های پنج و شش از مقاله دوم چهارمقاله به این کتاب و مؤلفش برای مأخذ روایتشان اشاره کرده‌اند که در مقوله پیرامنتیت جای می‌گیرد. با توجه به اشتراکات بسیاری که مجمل فصیحی با چهارمقاله در ذکر حکایت‌های یک و دو از مقاله اول چهارمقاله در حوزه‌های واژگان، عبارت یا جمله و حتی دو مورد اشتباه تاریخی در حوزه زمان و یک مورد در حوزه شخصیت دارد، روشن است که مؤلف مجمل فصیحی در بیان این دو حکایت از کتاب چهارمقاله نظامی عروضی سمرقندی استفاده کرده است.

از بین تذکره‌های یادشده بیشترین ارتباط و گفت‌وگومندی مربوط به مجمل فصیحی است و کتاب‌های تذکره الشعرا، بهارستان و روضة الصفا به ترتیب در ردیف‌های دوم، سوم و چهارم قرار دارند. جدول زیر بیانگر میزان ارتباط این چهار تذکره با کتاب چهارمقاله است.

جدول شماره ۱: میزان ارتباط چهارمقاله با چهار تذکره قرن نهم هجری

حوزه	واژگان	عبارت یا جمله	حوادث	شخصیت	مکان	زمان
مجمّل فصیحی	۳	۶	۶	۱	۱	۲
بهارستان	—	—	۱	—	—	—
روضه الصفا	۱	—	۲	—	—	—
تذکره الشعرا	۳	—	۳	—	۲	—

پی‌نوشت

۱. ژولیا کریستوا (Julia Kristeva) از اواخر دهه ۱۹۷۰ به بعد، بیشتر در زمینه‌هایی مانند روانکاوی، زبان‌شناسی، فلسفه، فمینیسم، دین‌پژوهی و ادبیات آوانگارد مطالعه و پژوهش می‌کرد؛ البته بحث او درباره بینامتنیت در همان آثار سال‌های دهه ۱۹۷۰ محدود ماند.
۲. فردینان دوسوسور (Ferdinand de Saussure) زبان‌شناس سوئیسی، یکی از مهم‌ترین شخصیت‌های بنیان‌گذار مکتب ساختارگرایی و پدر علم زبان‌شناسی جدید است. او با نگرش به ساختار زبان به‌منزله اصل بنیادین در زبان‌شناسی، آن را شاخه‌ای از دانش عمومی زبان دانست.
۳. میخائیل باختین (Mikhail Bakhtin) نظریه‌پرداز و منتقد ادبی روس است. زندگی او با انقلاب بزرگ روسیه در سال ۱۹۱۷ و شکل‌گیری جریان‌های بزرگ ادبی و هنری، مانند فرمالیست‌های روسی هم‌زمان بود و از آنها تأثیر بسیاری گرفت.
۴. رولان بارت (Roland Barthes) زبان‌شناس و نظریه‌پرداز ادبی فرانسه، بنیان‌گذار نقد نو شناخته می‌شود. او با انتشار کتاب درجه صفر نویسندگی در آغاز نیمه دوم قرن بیستم به شهرت رسید. از این پس، او راه خود را در جایگاه منتقد ادبی و نویسنده پیدا کرد. بارت در این زمینه‌ها راه خود را ادامه داد و کتاب‌ها و مقاله‌های بسیاری نوشت که در برخی از آنها به‌طور مستقیم و یا غیرمستقیم به بینامتنیت اشاره کرده است.
۵. مایکل ریفاتر (Michael Riffaterre) او همراه با بزرگانی مانند رومن یاکوبسن و لوی استروس، یکی از آثار بودلر را به نام گربه‌های بودلر تحلیل ساختاری کرد و اینگونه در جایگاه منتقدی صاحب‌نظر شناخته شد. همچنین او از کسانی بود که کوشیدند نقد فرانسوی را به امریکا منتقل کنند.
۶. در لغت‌نامه دهخدا به معنای «عطیه و دهش» آمده و این بیت سوزنی شاهد و مثال است:
نال زرین تن سیمین دل مشکین سر توست   آنکه هست از کف او سائل و زائر را نیل
در فرهنگ فارسی معین به معنای ماده‌ای آبی‌رنگ است که در رنگرزی و نقاشی استفاده می‌شده است. این واژه در تاریخ بیهقی نیز به کار رفته است: «امیر (مسعود) گفت خلیفه را چه باید فرستاد؟ احمد گفت: بیست هزار من نیل رسم رفته است خاصه را و پنج هزار من حاشیت درگاه را» (بیهقی، ۱۳۸۳: ۲۹۶).
۷. ماجرای فردوسی در تذکره‌های مجمل فصیحی (خوافی، ۱۳۸۶: ۵۸۶)، باایع‌الوقایع (واصفی، ۱۳۴۹: ۳۵۰)، مجمع‌الفضلاء (بقایی بخارایی، ۱۳۹۳: ۷۱)، تذکره الشعرا (سمرقندی، ۱۳۶۶: ۵۰)، بهارستان (جامی، ۱۳۶۸: ۸۴)، تاریخ حبیب‌السیر (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳۸۹)، تاریخ نگارستان (غفاری کاشانی، ۱۳۰۴: ۸۱)، مآثرالملوک (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۱۴) و تاریخ گزیده (مستوفی، ۱۳۶۱: ۸۲۲) نیز بیان شده است.

منابع

۱. آلن، گراهام (۱۳۸۵). بینامتنیت، ترجمه پیام یزدانجو، تهران: مرکز.
۲. اسمعیلی، اصغر (۱۳۹۴). «تأثیر اسرارنامه عطار بر گلشن راز شبستری براساس نظریه بینامتنیت»، مطالعات عرفانی دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان، شماره ۲۱، ۵-۳۴.
۳. افراسیابی، فیروزه (۱۳۹۴). روابط بینامتنی شاهنامه با رمان‌های معاصر فارسی پس از انقلاب، پایان‌نامه ارشد، استاد راهنما: نرگس باقری، رفسنجان: دانشگاه ولی‌عصر (عج) رفسنجان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

۴. بیهقی، محمد بن حسین (۱۳۸۳). تاریخ بیهقی، تصحیح علی‌اکبر فیاض و اهتمام محمدجعفر یاحقی، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
۵. پورخالقی چترودی، مه‌دخت؛ باغدار دلگشا، علی (۱۳۹۶). «بینامتنیت و فزون‌متنیت تقلیدی و دیگرگونگی در اقتباس از شاهنامه فردوسی در آثار میرزا آقاخان کرمانی»، جستارهای نوین ادبی، سال ۴۹، شماره ۴ (پیاپی ۱۹۵)، ۲۳-۴۷.
۶. پورخالقی، مهدخت؛ قائمی، فرزاد؛ بامشکی، سمیرا؛ صافی، حامد (۱۳۹۵). «بررسی داستان کیومرث در شاهنامه و تواریخ عربی متأثر از سیرالملوک‌ها براساس فزون‌متنیت ژنت»، متن‌شناسی ادب فارسی، دوره ۸، شماره ۱، ۱۷-۳۴.
۷. جامی، عبدالرحمن (۱۳۶۸). بهارستان، تصحیح اسماعیل حاکمی، تهران: مؤسسه اطلاعات، چاپ دوم.
۸. _____ (۱۳۷۰). نفحات الأُنس من حضرات القدس، تصحیح محمود عابدی، تهران: مؤسسه اطلاعات.
۹. حسام‌پور، سعید؛ اسدی، سمانه؛ پیرصوفی املشی، زهرا (۱۳۹۴). «درنگی به پیوندهای بینامتنی در داستان در باغ بزرگ باران می‌بارید نوشته احمدرضا احمدی»، مطالعه ادبیات کودک دانشگاه شیراز، سال هفتم، شماره اول (پیاپی ۱۳)، ۲۵-۴۸.
۱۰. خسروی شکیب، محمد؛ عزیز محمدی، فاطمه؛ قبادی، حسینعلی (۱۳۹۱). «بینامتنیت دو متن: نقد تطبیقی داستان «فریدون» در شاهنامه و «شاه لیر» شکسپیر»، فصلنامه پژوهش‌های زبان و ادبیات تطبیقی، دوره ۳، شماره ۲ (پیاپی ۱۰)، ۶۳-۸۴.
۱۱. خوافی، احمد بن محمد (۱۳۸۶). مجمل فصیحی، تصحیح محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.
۱۲. خواندمیر، غیاث‌الدین همادالدین (۱۳۸۰). تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، تهران: خیام، چاپ چهارم.
۱۳. _____ (۱۳۷۲). مآثرالملوک، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
۱۴. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغتنامه، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۱۵. رضایی دشت ارژنه، محمود (۱۳۸۸). «نقد و تحلیل قصه‌ای از مرزبان‌نامه براساس رویکرد بینامتنیت»، نقد ادبی، سال اول، شماره ۴، ۳۱-۵۱.
۱۶. سمرقندی، دولت‌شاه (۱۳۶۶). تذکرة الشعراء، تهران: پدیده خاور، چاپ دوم.
۱۷. غفاری کاشانی، احمد بن محمد (۱۳۰۴). تاریخ نگارستان، تصحیح مرتضی مدرس گیلانی، تهران: حافظ.
۱۸. فخری، محمد (۱۹۶۸ م). روضة السلاطین و جواهر العجایب، تصحیح سید حسام‌الدین راشدی، حیدرآباد پاکستان: سندی.
۱۹. قلی‌زاده چولاندیمی، ونوس (۱۳۹۱). بینامتنیت در اشعار محمدرضا شفیعی کدکنی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: محمدرضا روزبه، دانشگاه لرستان، دانشکده زبان و ادبیات فارسی.
۲۰. گلچین معانی، احمد (۱۳۶۳). تاریخ تذکره‌های فارسی، تهران: کتابخانه سنایی، چاپ دوم.
۲۱. لاری، مصلح‌الدین (۱۳۹۳). مرآت الادوار و مرقات الاخبار، تصحیح سید جلال‌الدین ساغروانیان، تهران: مرکز پژوهش میراث مکتوب.
۲۲. محمدزاده، فرشته (۱۳۹۶). «تحلیل بینامتنی شاهنامه و نوشته‌های تاریخی از سده پنجم تا میانه سده هشتم هجری بر مبنای ترامتیت ژرار ژنت»، رساله دکتری، دانشگاه فردوسی مشهد.
۲۳. مستوفی، حمدالله (۱۳۲۸). تاریخ گزیده، به اهتمام ادوارد براون، لندن: دارالفنون کمبریج.

۲۴. معین، محمد (۱۳۷۲). فرهنگ فارسی، تهران: امیرکبیر، ذیل واژه «نیل».
۲۵. میرخواند، محمد بن خاوندشاه (۱۳۸۰). *روضه الصفا فی سیره الأنبیا و الملوک و الخلفاء*، تصحیح جمشید کیان‌فر، تهران: اساطیر.
۲۶. نامورمطلق، بهمن (۱۳۸۷). «باختین، گفت‌وگومندی و چندصدایی، مطالعه پیشاینماتیک باختینی»، پژوهش‌نامه علوم انسانی، شماره ۵۷، ۳۹۷-۴۱۴.
۲۷. _____ (۱۳۹۵). *بینامتنیت از ساختارگرایی تا پسامدرنیسم*، تهران: سخن.
۲۸. _____ (۱۳۸۶). «ترامتنیت؛ مطالعه روابط یک متن با دیگر متن‌ها»، پژوهش‌نامه علوم انسانی، شماره ۵۶، ۸۳-۹۸.
۲۹. _____ (۱۳۹۴). *درآمدی بر بینامتنیت*، تهران: سخن، چاپ دوم.
۳۰. نبی‌لو، علیرضا (۱۳۸۹). «بررسی و تحلیل عناصر داستانی فرائد السلوک»، متن‌شناسی ادب فارسی، دوره ۲، شماره ۳، ۹۷-۱۱۶.
۳۱. نصیری شیراز، زهرا؛ دهقان، سجاد؛ امامی، نصرالله (۱۴۰۰). «همی‌بکشتی تا آدمی نماند شجاع، نقد آرا و عملکرد مصححان در بازیابی دو بیت منسوب به رودکی سمرقندی در منابع بلاغی»، متن‌شناسی ادب فارسی، دوره ۱۳، شماره ۱، ۲۲-۱.
۳۲. نظامی عروضی سمرقندی، احمد بن عمر بن علی (۱۳۸۷). *چهارمقاله و تعلیقات*، تصحیح محمد قزوینی و محمد معین، تهران: صدای معاصر.
۳۳. نوریان، مهدی؛ بهرامیان، افسانه؛ چترایی، مهرداد (۱۴۰۰). «شاعری از بخارا بازشناخت مشفق بخارایی و ضرورت تصحیح و انتشار کلیات او به همراه معرفی کامل‌ترین نسخه دیوان شاعر»، متن‌شناسی ادب فارسی، دوره ۱۳، شماره ۱، ۳۹-۵۴.
۳۴. همایی، جلال‌الدین (۱۳۷۹). *فنون بلاغت و صناعات ادبی*، تهران: هما، چاپ هفدهم.
۳۵. یلمه‌ها، احمدرضا؛ رجبی، مسلم (۱۳۹۴). «بینامتنیت آیات و روایات در گلستان سعدی»، فصلنامه پژوهش‌های ادبی-قرآنی، سال سوم، شماره چهارم، ۸۳-۹۷.
36. Bakhtin, Mikhail (1984). *Problems of Dostovsky's Poetics*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
37. Barthes, Roland (1974). *S/Z*. Richard Howard (trans), New York: Hill and Wang.
38. Kristeva, Julia (1980). *Desire in language, Asemiotic Approach to Literature and Art*, New York, Columbia University Press.
39. Riffaterre, Michael (1978). *Semiotics of Poetry*, Indiana University Press, Bloomington IN.
40. Saussure, Ferdinand de (1959). *Course in General Linguistics*, New York: Philosophical Library.